

ХАРЬКОВСКИЙ ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ СБОРНИК

ВЫПУСК 25

ИСТОРИЯ

Ордынский воинский вещевой комплекс со шлемом из Печенежского района.

Справи Бахмутської повітової поліції у Катеринославському губернському правлінні

АРХЕОЛОГИЯ

Точильный камень с тюркским граффити (городище Мохнач).

Поселення «Мохнач-Х» в околицях городища Мохнач.

Український лісостеп і близькосхідні походи скіфів.

ЭТНОГРАФИЯ

Іван Соколянський: дві автобіографії.

Харьковское областное отделение
Всеукраинской общественной организации
«Союз археологов Украины»

**ХАРЬКОВСКИЙ
ИСТОРИКО-
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ
СБОРНИК**

ВЫП. 25

Харьков
Мачулин
2020

Харьковское областное отделение
Всеукраинской общественной организации
«Союз археологов Украины»

**ХАРЬКОВСКИЙ
ИСТОРИКО-
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ
СБОРНИК**

ВЫП. 25

Харьков
Мачулин
2020

УДК [001+2+008]:001.12(477.54/62)
ББК 63.3(4УКР51)я43

Автор идеи издания
ЗИНУХОВ АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ
(1950-2006), историк, писатель

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Терпиловский Р.В., д-р ист. н., профессор (Киев),
Сорочан С.Б., д-р ист. н., профессор (Харьков),
Колода В.В., к. ист. н., доцент (Харьков),
Квитковский В.И., к. ист. наук (Харьков),
Мачулин Л.И., к. филос. н., доцент (Харьков).

САЙТ: http://knigoizdat.org.ua/?page_id=505
Страница в ФБ: <https://www.facebook.com/IstorikoArheologiceskijSbornik?ref=bookmarks>

**X90 Харьковский историко-археологический сборник.
Вып.25. – Х.: Мачулин, 2020. – 120 с., илл.**

В сборник вошли статьи по археологии, истории, этнографии.
Рассчитан на археологов и историков, работников музеев,
работников отделов по охране памятников культуры и
истории, краеведов, студентов профильных ВУЗов, всех, кто
интересуется историей в многогранных ее проявлениях.

ББК 63.3(2)

ПОСЕЛЕННЯ "МОХНАЧ-Х" * В ОКОЛИЦЯХ ГОРОДИЩА МОХНАЧ

Саяний М.І., Колода В.В., Свистун Г.Є.

Стаття вводить до наукового обігу матеріали щодо нового відкритого селища "Мохнач-Х" в околицях городища Мохнач. Вказана пам'ятка збільшила загальну кількість відкритих навколо нього поселень-сателітів до 21. Пам'ятка відноситься до салтівської археологічної культури і за наявними матеріалами датується VIII – початком IX ст. Дане поселення є одним з 19 селищ Хозарського періоду. Його особливість полягає в тому, що воно є лише другим ремісничим поселенням за часи існування цього мікрорегіону в межах лісостепової зони Хозарського каганату. Матеріали свідчать про розвиток тут чорної металургії і, можливо, ковальства та бронзоліварництва.

Ключові слова: салтівська археологічна культура, пенківська археологічна культура, Хозарський каганат, Мохнач, чорна металургія.

Саяний М.И., Колода В.В., Свистун Г.Е. Поселение "Мохнач-Х" в округе городища "Мохнач".

Статья вводит в научный оборот материалы нового открытого селища "Мохнач-Х" в округе городища "Мохнач". Указанный памятник увеличил общее количество открытых вокруг него поселений-сателлитов до 21. Памятник относится к салтовской археологической культуре и по имеющимся материалам датируется VIII – началом IX вв. Данное поселение является одним из 19 селищ Хазарского периода. Его особенность состоит в том, что это лишь второе ремесленное поселение, которое существовало здесь в то время, когда данный микрорегион входил в состав лесостепной зоны Хазарского каганата. Материалы свидетельствуют о развитии здесь чёрной металлургии и, возможно, кузнечного и бронзолитейного производств.

Ключевые слова: салтовская археологическая культура, пенковская археологическая культура, Хазарский каганат, Мохнач, чёрная металлургия.

* Починаючи з досліджень Б. А. Рыбакова в 1950 р. [11, с. 77], поселення навколо городища отримують літерну нумерацію за кириличною абеткою. Тому дане поселення – це селище "Мохнач-Х" ("ха"), воно є 21-м за порядком виявлення.

Sajanyi M.I., Koloda V.V., Svistun, G.Y. Mochnach-X settlement in the area of the "Mochnach" hillfort.

The article implements the data on the newly discovered "Mochnach-X" settlement in the area of the Mochnach hillfort into the science. The mentioned site enlarged the general quantity of the found nearby satellite settlements to 21 ones. The site belongs to the Saltov archaeological culture, and is dated back to VIII-beginning of IX centuries on the basis of the available materials. This settlement is one of 19 settlements of the Khazarian period. Its main feature is that this is only the second craft settlement that existed here in the times, when this microregion was a part of the forest-steppe zone of the Khazar Khaganate. The data point to the development of iron industry and probably forging and bronze-casting manufacture.

Key words: Saltov archaeological culture, Penkovka archaeological culture, Khazar Khaganate, Mochnach, iron industry.

Однією з найбільш досліджених лісостепових пам'яток салтівської культури є городище Мохнач, що розташоване в однойменному селі Зміївського району на Харківщині. Дослідження городища проводилися починаючи з середини минулого століття (Горбаненко, Колода 2013, с. 22–24; Колода 2018, с. 20–21]. Окрім цього, здійснювалась робота з виявлення пам'яток на навколишніх територіях, що час по часу збільшувало кількість відкритих селищ, діяльність населення яких в той чи інший спосіб і у різні часи була пов'язана з городищем (Колода, Колода 2001; Колода 2017; 2018). Відкриттю та характеристиці нового поселення в окрузі Мохначанського городища й присвячена дана публікація. За літерною нумерацією кириличної абетки воно отримало порядкову назву – селище "Мохнач-Х". Перші відомості про нього були надані директором Зміївського краєзнавчого музею М.І. Саяним навесні 2018 р. Восени того ж року група авторів виїхала для огляду та фіксації поселення. Здобуті матеріали були передані до Навчально-дослідної археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г.С. Сковороди та знайшли своє відображення у звіті, що зберігається в Інституті археології НАН України (Колода 2019, с. 20–24). У 2019 р. поодинокі матеріали з цього ж поселення потрапили

до Зміївського краєзнавчого музею. Проведені роботи та отримані артефакти дають змогу проаналізувати нову пам'ятку.

Поселення "Мохнач-Х" розташоване в 3 км на захід від городища, на західній експозиції мисового майданчика, який є складовою частиною східного схилу балки Березовий Яр (рис. 1). Останній тягнеться з півночі на південь і впадає зі сторони правого берега в заплаву Сіверського Дінця. У південно-західного краю підшви мисового майданчика існує джерело. Безпосередньо на території пам'ятки

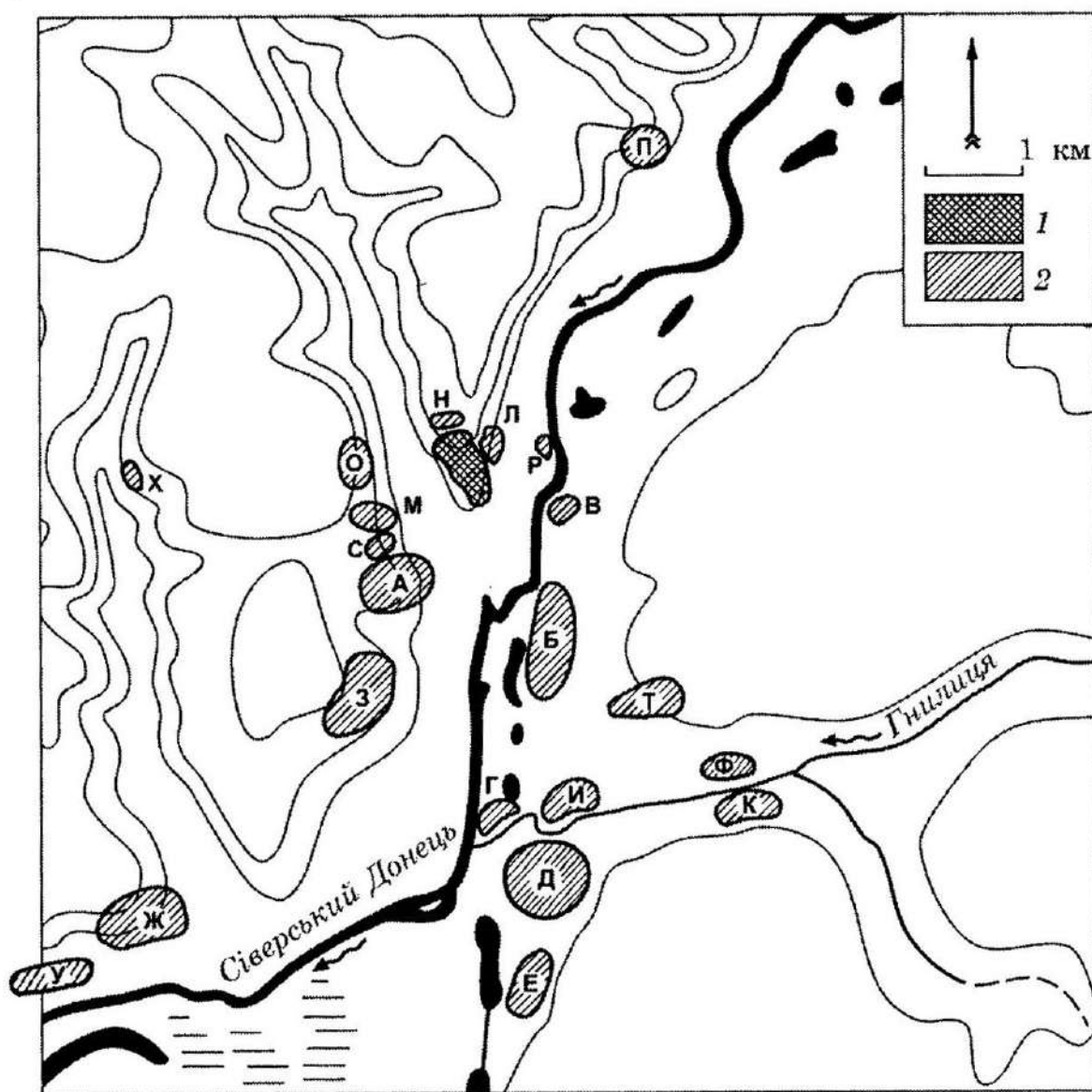

Рис. 1. Карта-схема розташування відомих селищ навколо городища "Мохнач". Умовні позначки:
1 – городище, 2 – селище.

декілька років тому була здійснена вирубка лісу, а ця територія підготована під висадження нових саджанців, для чого були проведені земельні роботи: пробита дорога для вивозу деревини та пропахані борозни під висадку. Це призвело до оголення артефактів раннього середньовіччя та нового часу. На основі розповсюдження підйомного матеріалу були визначені орієнтовні межі поселення: його розміри по лінії північ-південь складають 235 м; по лінії захід-схід – 115 м. Його площа становить близько 2 га.

З метою з'ясування характеру ґрунтових нашарувань археологічної пам'ятки були здійснені зачистка краю спланованої ґрунтової дороги та закладено шурф в західній частині поселення. Зачистка довжиною 2 м виявила незначний за потужністю культурний шар, який разом з дерниною денної поверхні складав 15–20 см сірого лісового ґрунту. Поряд із зачисткою на дорозі були знайдені шматки розколотого ротаційного жорна. Найбільший уламок дав змогу провести його графічну реконструкцію (рис. 2: 7; 3: 6).

В поруйнованих оранкою та корчуванням поверхневих шарах ґрунту був зібраний підйомний матеріал. Перш за все, це були керамічні фрагменти від кухонних горщиків, столового, а також тарного посуду салтівської археологічної культури. Окрім цього, на поселенні виявлені й металеві артефакти, серед яких відзначимо два уламки від колб-тиглів залізоробних салтівських горнів лісостепового типу (Колода, 1999, с. 59–96] – обидва від плечових частин колби-тигля – вагою 381 та 530 грамів. Вони розташовувалися на незначній глибині поряд одна одної (рис. 2: 5, 6). Саме на місці знаходження дрібних шматочків кричного заліза, згаданих вище фрагментів колб-тиглів та чорнометалургійних шлаків і було закладено шурф з метою виявлення чорнометалургійного або ковальського комплексу.

В межах шурфу, рівно як і в межах вище описаної зачистки оголення культурного шару, артефактів виявлено

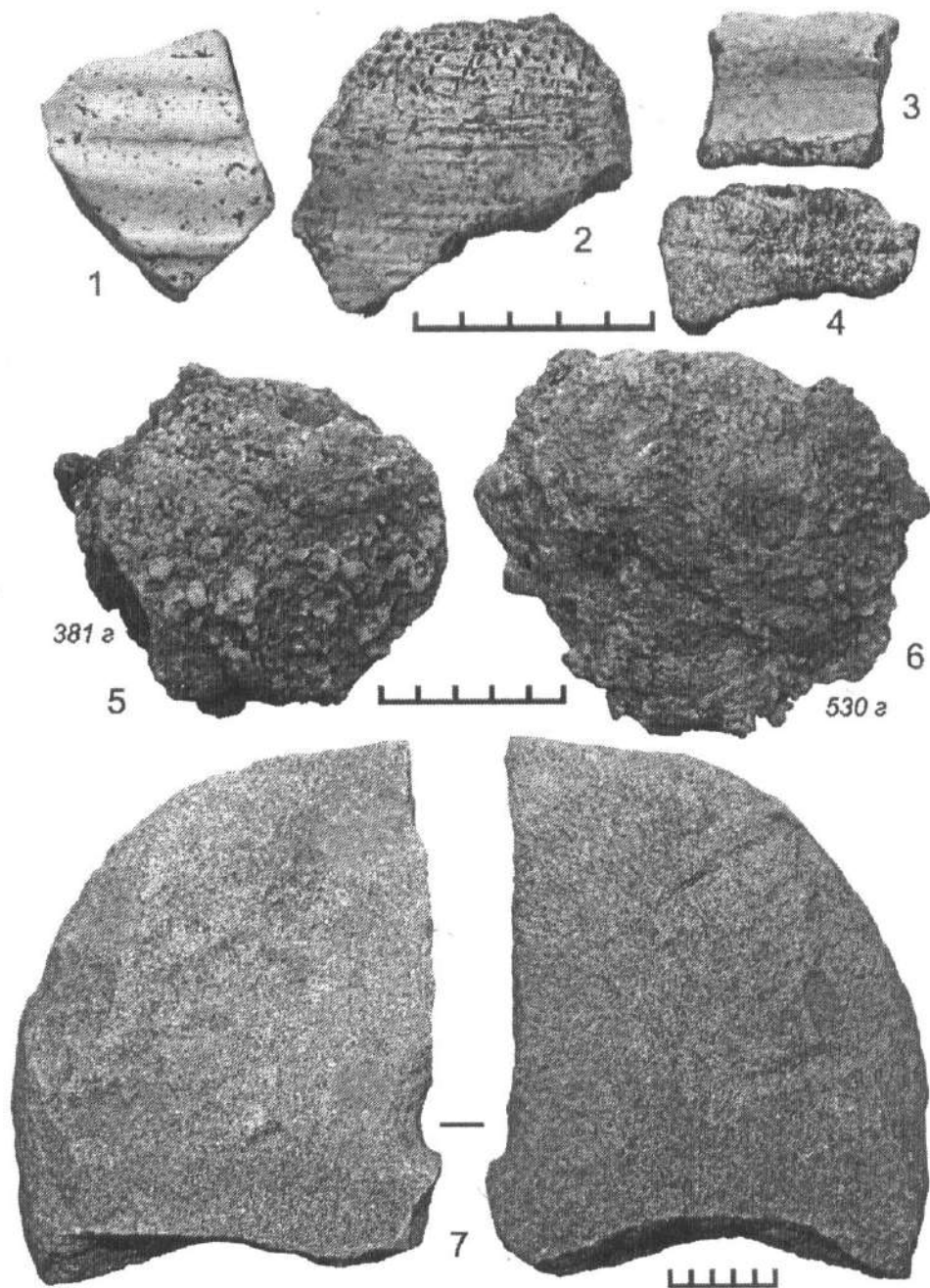

Рис. 2. Підйомний матеріал з селища "Мохнач-Х" (фото):
1–4 – кераміка, 5–6 – залізо, 7 – пісковик.

не було. В шурфі були знайдені наступні відкладення: під дереном потужністю 5 см залягав шар лісового сірозему завтовшки 10–12 см. Він перекривав лінзу перевідкладеного білуватого піску максимальною потужністю 15 см., яка покоїлась на суглинку, що являє собою давню денну поверхню. Останній, в свою чергу, залягав поверх щільної коричневої материкової глини.

Не зважаючи на те, що шурфування та зачистки не дали знахідок, наявність артефактів з підйомного матеріалу дає можливість культурно-хронологічної та історичної

інтерпретації поселення з малопотужним культурним шаром. Наявність уламків гофрованих амфор (рис. 2: 1), кухонних горщиків з горизонтально прокресленими прямими лініями (рис. 2: 2, 4), а також прикрашанням відбитком зубчастого гребінцевого штампугу по плечу чи вінцю (рис. 2: 2, 3) дає змогу віднести культурний шар до раннього середньовіччя (салтівська археологічна культура кінця I тис. н.е.). Не суперечать цьому й дрібні уламки сіроглиняного столового посуду з лощеним орнаментом.

Серед залізних виробів, що пов'язані із діяльністю салтівського населення, окрім вище згаданих криць, слід відзначити фрагменти залізних пластин від клепаного казана, невелику мотичку з вертикальною незамокненою втулкою (рис. 3: 1) та залізний гачок (рис. 4: 2), які мають стійкі аналогії саме серед старожитностей салтівської археологічної культури, що презентує на нашій території рештки матеріальної та духовної культури Хозарського каганату. Серед виявлених ранньосередньовічних знахідок на поселенні є пошкоджена (частково оплавлена) пальчаста фібула (рис. 4: 1), яка своїм походженням пов'язана із передсалтівським часом, а саме з пеньківською археологічною культурою (VI – початок VIII ст. н.е.).

Розплавлена верхня частина фібули дещо ускладнює її типологічну інтерпретацію, рівно як і пошук аналогій, та все ж... Виходячи з решток верхнього щитка, це п'ятипальчаста фібула зі стилізованим зооморфним зображенням (голова змії) внизу нижнього щитка. Обидва щитки мають волютоподібний орнамент. На нижньому наявні три пари декоративних відростків. Означена знахідка відноситься до значного кола так званих "малих пальчастих фібул", які мають дунайське походження та датуються другою половиною VI – VII ст. н.е. (Гавритухин 1991, с. 131; Родинкова 2010, с. 266]. Однак, у східному ареалі свого розповсюдження вони доживають до середини VIII ст. (Приходнюк 2005, с. 70–79). Не зважаючи на те, що їх

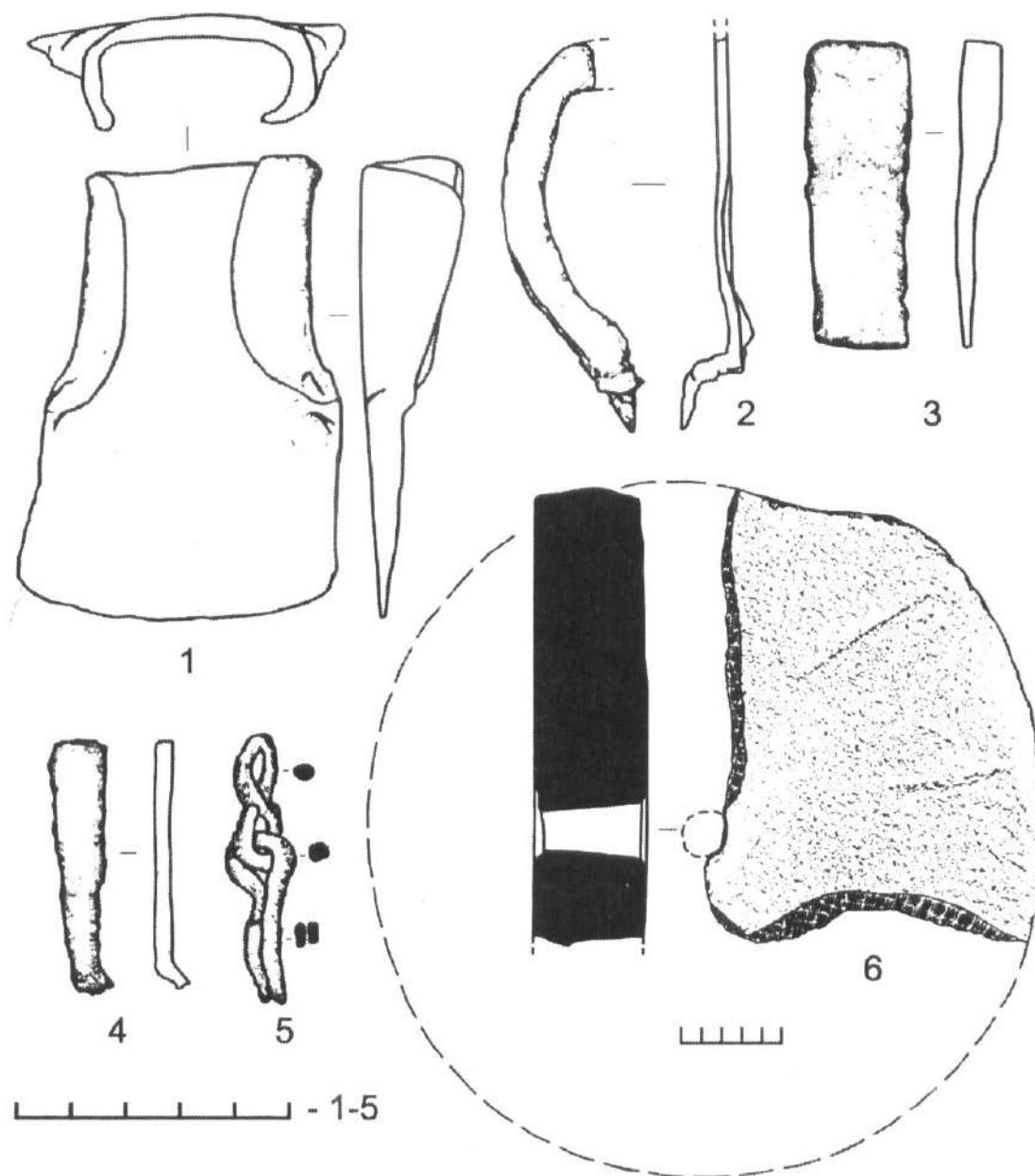

Рис. 3. Підйомний матеріал з селища "Мохнач-Х" (замальовка): 1–5 – залізо, 6 – пісковик.

основний хронологічний діапазон збігається із "антськими скарбами" першої хронологічної групи, ці фібули там мало присутні. Причина цього криється в тім, що вони почали виходити з моди (вжитку) ще до скарбоутворення и найчастіше зустрічаються у скарбах "сировинного" характеру чи так званих "скарбах ювелірів". (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 116–122]. Окрім цього зазначимо, що чимала група таких фібул (хоча в своїй більшості їх щитки орнаментовані концентричними колами або цяточками) відноситься до так званого "дніпровського"

типу (Приходнюк 2000, с. 53–55, рис. 2), який є найбільш характерним для другої половини VII ст. (Приходнюк 2005, рис. 97). Використання волоти в орнаментациї нижнього щитка п'ятипальчастих фібул ми можемо спостерігати на аналогічних за призначенням виробих з Каневщини, Сміли, Букрина, Чигирини, Берестовки (Приходнюк 1998, рис. 64: 1, 2; 65: 1, 3; 68: 6) та Пастирського городища (колекція О.О. Бобринського) (Приходнюк 2005, рис. 31: 2) – всі вони є поодинокими або випадковими знахідками. Значно рідше вони відомі в комплексах: Мартинівський скарб (Приходнюк 2001, рис. 50: 1, фото 19: 3] та Полтавський скарб 2014 р. (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016).

Таким чином, знахідка пошкодженої фібули на селищі "Мохнач-Х" поповнила корпус малих пальчастих фібул антських часів. Однак, стан її збереженості та відсутність інших артефактів пеньківського часу схиляє нас до думки, що вона не може бути основою датування нового поселення. Скоріш за все, дана фібула виконувала роль сировини для місцевих майстрів салтівського часу. Хоча її наявність робить логічним те, що салтівський період даного селища слід датувати ранніми часами існування цієї археологічної культури VIII – початок IX ст.

Знахідки нового часу позбавлені кераміки, що ставить під сумнів наявність тут житлової зони в означену пору. Цей період презентований рядом залізних виробів: фрагментом залізної підковки для чобота (рис. 3: 2), клином для сокири (рис. 3: 3) та фрагментом цівка з фіксатором-скобою (рис. 3: 5). Окрім того, серед зібраного матеріалу нового часу були виявлені окремі уламки залізних речей незрозумілого призначення (наприклад: рис. 4: 4). Ці знахідки можуть бути орієнтовно датовані в межах XVIII – XIX ст. Наявні матеріали нового часу свідчать, скоріш за все, що поселення "Мохнач-Х" в новий час навряд-чи було місцем постійного людського проживання. Не виключено, що дане місце було лише господарчою зоною місцевого населення з

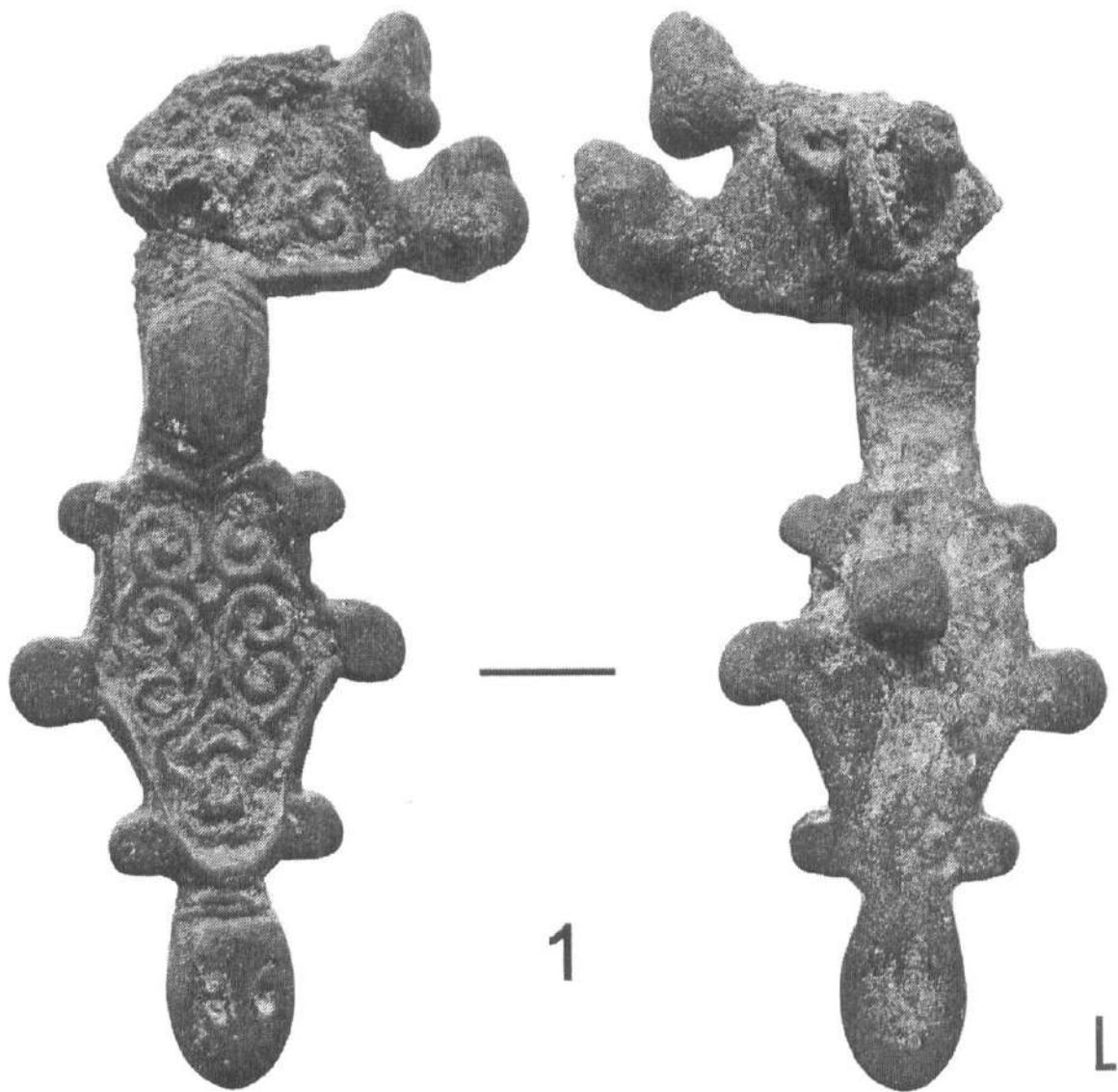
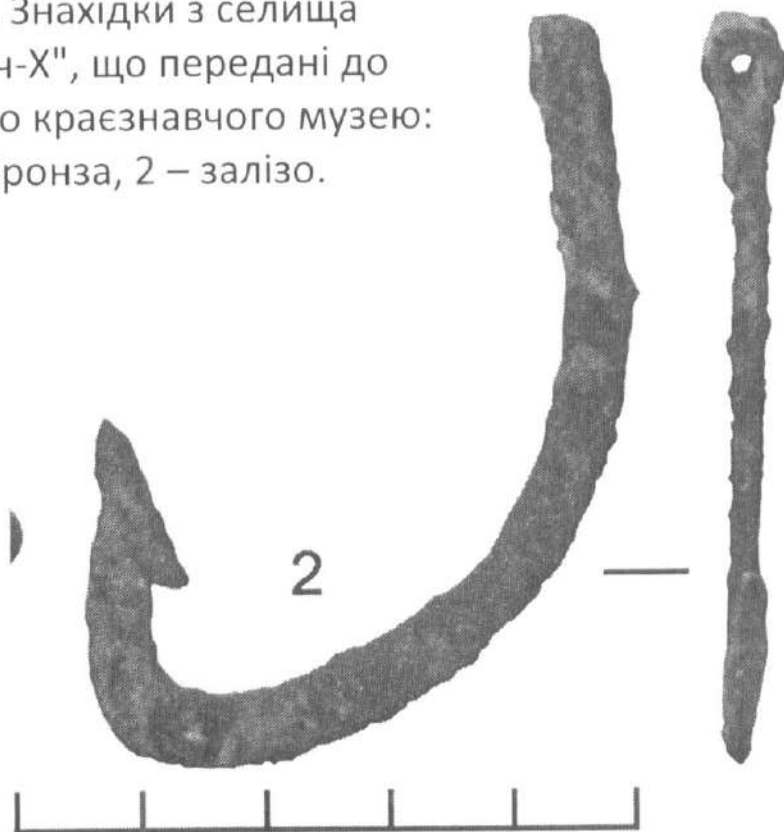

Рис. 4. Знахідки з селища "Мохнач-Х", що передані до Зміївського краєзнавчого музею:
1 – бронза, 2 – залізо.

тимчасовою присутністю людини у літню пору року, чому сприяла наявність тут природного питного джерела.

Таким чином, нове селище "Мохнач-Х" поблизу городища "Мохнач" збільшило загальну кількість відкритих навколо нього поселень-сателітів (таблиця 1). Знаковим є те, що на ньому присутній значний матеріал салтівської культури (хозарського періоду існування цього мікрорегіону), який свідчить про розвиток ремесла: чорної металургії і, можливо, ковальства та бронзоливарництва. Це друге, після селища "Мохнач-П" (Колода, 2010а; 2010b), ремісниче поселення у загальній сільськогосподарській окрузі городища "Мохнач" за часи його існування в межах лісостепової зони Хозарського каганату.

І ще, звертаємось до археологів, що працюють на теренах Харківщини та Слобожанщини взагалі: ваші роботи щорічно призводять до відкриття нових пам'яток, які слід вводити до наукового обігу не лише в довідковому виданні на кшталт щорічника «Археологічні дослідження в Україні», а більш розлого, з аналізом. Найбільш повному і поки єдиному регіональному довіднику з переліком пам'яток археології Харківщини (Шрамко, Міхеев, Грубник-Буйнова 1977) вже близько півстоліття, а більшість інформації щодо виявлення нових пам'яток продовжує осідати в наукових архівах, недоступних широкому науковому загалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавритухин И.О. 1991. Пальчатые фибулы пражских памятников Поднестровья. Древности Северного Кавказа и Причерноморья. Москва: Государственный музей искусств народов Востока, с. 127–142.
2. Горбаненко С.А., Колода В.В. 2013. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. – Київ: Інститут археології НАН України.
3. Колода В.В. 1999. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э. Харьков: РЦНИТ.

Таблиця-1. Селища навколо городища Мохнач

Назва	Кам'яна доба	Бронзова доба	Рання залізна доба	Черняхівська культура	Пеньківська культура	Салтівська культура	Роменська культура	Новий час	Дослідження: розкопки (Р), шурфування (Ш), зачистки (З)
А						++	+		Р
Б		+				++		++	Р
В		+				++		+	Ш
Г			+			+		++	
Д		+	+			+		++	
Е		+	+			+		++	
Ж			+		+	+		+	
З			+						
И		+				+			
К			+			++			
Л						+			Ш
М			+						Ш
Н						+			
О						+			Ш
П		+			+	++			Р
Р	+	+				+			З
С						+		+	
Т		+				++			Р
У		+				++			Р
Ф		+		+		++		+	Ш
Х					?	+		+	Ш, З
Всього	1	10	7	1	2	19	1	9	

Примітки: + – наявність артефактів певного часу (культури).

++ – домінування знахідок певного часу (культури)

4. Колода В.В. 2010а. Исследование ремесленного центра салтовской культуры. Археологічні дослідження в Україні 2009. Київ; Луцьк: Інститут археології НАН України, с. 215–217.

5. Колода В.В. 2010b. Селище "Мохнач-П" в раннесредневековой поселенческой структуре городища Мохнач. Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). Харьков: ООО"НТНТ", с. 72.

6. Колода В. 2017. Ступінь та динаміка заселення округи городища Мохнач на різних етапах його існування. Наукові студії. 10. Освоєння простору: житло, поселення регіон. Винники; Жешів; Львів: Априорі, с. 91–106.

7. Колода В.В. 2018. Роль наукових, навчальних та музейних установ у археологічному вивченні с. Мохнач та його округи. Вісник Харківського національного університету. Серія "Історія". 54, с. 179–188.

8. Колода В.В. 2019. Звіт про роботу на городищі в с. Мохнач Зміївського району Харківської обл. у 2019 р. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64.

9. Колода В.В., Горбаненко С.А. 2018. Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні. Київ: Академперіодика.

10. Колода В.В., Колода Т.О. 2001. Старожитності с. Мохнач та його округи. Археологічний літопис лівобережної України. 2, с. 42–45.

11. Приходнюк О.М. 1998. Пеньковская культура (Культурно-хронологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет,

12. Приходнюк О.М. 2000. Фибулы Пастырского городища. Археология Восточной Европы. 14. Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. Воронеж: Издательство Воронежского университета, с. 48–73.

13. Приходнюк О.М. 2001. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). Київ; Чернівці: Прут.

14. Приходнюк О.М. 2005. Пастирське городище. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

15. Родинкова В.Е. 2010. Пальчатые фибулы из Южного Побужья. Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н.э. Проблемы и материалы. 13. – Раннеславянский мир. Москва: Институт археологии Российской академии наук, с. 261–276.

16. Супруненко О.Б., Володарець-Урбанович Я.В., Пуголовок Ю.О. 2016. Комплекс кола "Мартинівки" з Полтави (полтавський скарб 2014 р.) // In *Sclovenia teera*. 1. Київ: Інститут археології НАН України, с. 91–131.

17. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. 1977. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – Київ: Наукова думка.